

प्रकरण तलअरे

**श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांच्या उपयोजित
समीक्षेतील साहित्यकृतीचा प्रयोजनविचार**

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांच्या उपयोजित समीक्षेतील

साहित्यकृतीचा प्रयोजनविचार

* प्रस्तावना :

प्रस्तुत प्रकरणात श्रीपाद कृष्णांनी केलेल्या ग्रंथपरीक्षातील निर्मितिप्रक्रिया तसेच प्रयोजन विचाराचे बारकाईन विवेचन करण्याचे योजिले आहे.

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांच्या तात्त्विक समीक्षेत नीती व इतर अनुषंगिक प्रयोजनापेक्षा आनंदाला महत्त्व आहे. परंतु उपयोजित समीक्षेत श्रीपाद कृष्ण नीतीला सर्वात जास्त महत्त्व देतात. ' विक्रम-शशिकला ' या नाटकाचा कोल्हटकर नीतीच्या संदर्भातच सर्वत्र विचार करतात असे दिसते. ' विक्रम - शशिकला ' नाटकाच्या संदर्भात बोलताना कोल्हटकर म्हणतात, " हे पुस्तक व्याघ्राप्रमाणे लोकांचा नाश करित चालले आहे म्हणूनच यावर शस्त्र चालवणे आम्हांस जरूर वाटले." (१) या विधानातून त्यांची सामाजिक बांधिलकीची भूमिका प्रकट होते. देवल यांच्या ' संगीत शापसंभ्रम ' या नाटकातून एखादा उपदेश घेण्यासारखा आहे काय ? याची चिकित्सा ते करतात. ' पण लक्षात कोण घेतो ! ' या हरीभाऊ आपटे यांच्या कादंबरीतील सामाजिक सुधारणांचा आग्रह त्यांना ग्राह्य वाटतो. वा. म. जोशी यांची ' रागिणी ' ही कादंबरी कलादृष्ट्या ठिसूळ स्वरूपाची असली तरी तत्त्वचर्चेच्या संदर्भात ती कोल्हटकरांना श्रेष्ठ दर्जाची कादंबरी वाटते. याचा आता सविस्तर विचार करू. प्रथम संस्कृत साहित्यशास्त्रातील प्रयोजन विचाराचा थोडक्यात आढावा घेऊ. तसेच साहित्य ही आशयनिष्ठ कला असल्याने लौकिक प्रयोजनांना महत्त्व प्राप्त होते. यासाठी पाश्चात्य साहित्यविचारातील जीवनसंबंध प्रयोजनांचा थोडक्यात विचार करून कोल्हटकरांच्या उपयोजित समीक्षेतील प्रयोजनविचार ध्यानात घेऊ.

* साहित्याचे प्रयोजन - संस्कृत भाष्यकारांचे मत :

साहित्याच्या प्रयोजनाचा विचार प्राचीन नाट्यशास्त्रकार भरताने (इ.स.२००) आपल्या ' नाट्यशास्त्र ' या ग्रंथात विस्तृतपणे मांडला आहे. भरताप्रमाणेच भामह (इ.स.६००-७००)

वामन (इ.स. ८००) अभिनवगुप्त (इ.स. ९७० ते १०२५) मम्मट (इ.स. ११००) यांनीही साहित्याच्या प्रयोजनावर आपली मते नोंदविली आहेत. आधुनिक मराठी ग्रंथकार कै. भा. रा. तांबे, ना. सी. फडके, कै. आचार्य जावडेकर यांच्यापासून अलिकडच्या काळातील डॉ. व. दि. कुलकर्णी, प्राचार्य म. सु. पाटील इत्यादींनी 'साहित्य-प्रयोजन-विचार' सर्वात अधिक चर्चिला आहे. मम्मटाने आपल्या 'काव्यप्रकाश' या ग्रंथात साहित्य प्रयोजनासंबंधी पुढील श्लोक लिहिला आहे.

काव्यं यशसे, अर्थकृते, व्यवहारविदे, शिवेतरक्षतये,

सद्यःपरनिर्वृतये, कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ।

मम्मटाने वरील संस्कृत श्लोकात साहित्याची सहा प्रयोजने सांगितली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे- १) यश २) द्रव्यलाभ ३) व्यवहारज्ञान ४) अशुभनिवारण ५) तात्काळ मिळणारा ब्रम्हानंद व ६) पत्नीच्या प्रेमळ वचनाप्रमाणे केलेला उपदेश अशी ही प्रयोजने आहेत. यातील काही 'लेखकनिष्ठ' तर काही 'वाचकनिष्ठ' प्रयोजने आहेत. यश, द्रव्यलाभ, अशुभनाश यांचा समोवश लेखकनिष्ठ प्रयोजनात होतो तर व्यवहारज्ञान व उपदेश ही वाचकनिष्ठ प्रयोजनात सामावताना दिसतात. मम्मटाने सांगितलेल्या सर्व प्रयोजनांत 'आल्लाहद' म्हणजेच तात्काळ मिळणारा उच्च प्रतीचा आनंद हे सर्वश्रेष्ठ प्रयोजन समजले जाते. मम्मटाने त्याचे वर्णन 'मौलीभूतम' (शिरोधार्य) अशा शब्दात केले आहे.

काव्याची प्रयोजने सांगताना भरताने पुढीलप्रमाणे नाट्यप्रयोगाचे दोन प्रमुख उद्देश सांगितले आहेत. लोकांची करमणूक होऊन त्यांना दैनंदिन जीवनातील श्रमांचा विरंगुळा वाटावा व थोडाफार सुखाचा लाभ व्हावा यालाच सांत्वन असे म्हंटले जाते आणि त्यांच्या बुद्धीला चालना मिळून काहीसा बोध व्हावा यास उद्बोधन म्हंटले आहे.

विश्वनाथाने 'साहित्यदर्पण' या आपल्या ग्रंथात साहित्याची प्रयोजने म्हणून धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष या चार पुरुषार्थांचा उल्लेख करताना दिसतात.

तसेच काही पाश्चात्य तत्त्ववेत्त्यांनी साहित्याच्या प्रयोजनात इच्छापूर्ती किंवा वासनातृप्ती, आत्मविष्कार आणि अनुभव, अस्तित्वप्रत्यय, स्वान्तःसुखाय, कलेसाठी कला, जीवनासाठी कला यांचा विचार केलेला दिसून येतो.

* प्लेटोचा नीतिवादी सिद्धान्त :

प्लेटो हा प्रत्यक्ष नीतिवादी विचारवंत होता. त्याने कलेच्या बाबतीत आपला सिद्धान्त मांडला आहे.

प्लेटो कलेला नैतिक निकष लावतो पण “ नैतिकता हाच कलेचा एकमेव निकष आहे असे तो मानीत नाही.”^(२) “ काव्याने आनंद मिळतो आणि जर आपल्या आदर्श राज्यात कवींना स्थान देता आले असते तर ते त्याला आवडले असते. पण काव्यामुळे मानवी व्यक्तित्वावर वाईट परिणाम घडतात आणि म्हणून तिला मोठ्या नाईलाजाने हद्दपार करावे लागत आहे.”^(३) असे तो म्हणतो. प्लेटोने कलेविषयी पुढील प्रश्न विचारलेले आहेत.

“१) कलेमुळे ज्ञान वाढते का ? माणसे विवेकी होतात का ?

२) तिच्यामुळे शौर्याचा परिपोष होतो का ?

३) कलेमुळे माणसे संयमी होतात का ?

या तीन प्रश्नांना होकारार्थी उत्तरे मिळाली तरच कलेमुळे माणसास न्यायाचे पोषण होते असे म्हणता येईल. वरील प्रश्नांना जर नकारार्थी उत्तरे मिळाली तर कलेचे उच्चाटन करणेच योग्य ठरेल.”^(४) “ प्लेटो समग्र जीवनाचा विचार करताना कलामूल्य व नीतिमूल्य यांच्यात संघर्ष आला तर कलामूल्यापेक्षा नीतिमूल्य जास्त महत्त्वाचे आहे. ”^(५) असे म्हणतो.

* अॅरिस्टॉटलचे कलेविषयीचे मत :

अॅरिस्टॉटल ह्या प्लेटोच्या शिष्याने कलेविषयीची आपली मते मांडली आहेत. मात्र त्याची कलेविषयीची मते प्लेटोपेक्षा थोडी भिन्न आहेत. प्लेटो हा प्रत्यक्ष नीतिवादी विचारवंत तर अॅरिस्टॉटल हा अप्रत्यक्ष नीतिवादी विचारवंत होय. त्याच्या मते “ कलामूल्य व नीतिमूल्य ही वेगळी असली तरी कला नीतीला पोषकच असते.”^(६) या दृष्टिकोणाचा पुरस्कर्ता म्हणून अॅरिस्टॉटलचे स्थान महत्त्वाचे आहे.

* टॉलस्टॉयचे कलेबाबतचे मत :

टॉलस्टॉयने 'व्हॉट इज आर्ट?' या आपल्या पुस्तकात कलेविषयीचा सिद्धान्त सांगितला आहे. त्यात कलेचा विचार एक प्रत्यक्ष जीवनसंवर्धक साधन म्हणूनच केवळ करण्यात आलेला आहे. "सौंदर्याच्या नावाखाली अनाचार, अनीती यांना कलावंताकडून आणि विचारवंताकडून प्रोत्साहन मिळते ही त्याच्या मते फार अस्वस्थ करून टाकणारी गोष्ट आहे. हे बंद झाले पाहिजे असा टॉलस्टॉयचा आग्रह आहे आणि त्यासाठी असंख्य कलाकृतींचा बळी द्यायला तो तयार आहे." (७) "कलावंताने समाजजीवनाशी एकरूप होणे म्हणजे सामाजिक प्रश्नांवर कादंबरी लिहायला घेणे नव्हे. कलावंताने व्यक्तीजीवनावर जरूर लिहावे पण तसे करताना त्याला समाजजीवनाचा विसर पडून उपयोगी नाही." (८) त्याच्या मते कला ही कला म्हणून चांगली ठरायची असेल तर ती नीतिपोषक असायला हवी.

* आणखी काही तत्त्ववेत्त्यांची कलेच्या बाबतीतली मते :

रिचर्ड या पूर्णपणे जीवनवादी सौंदर्यशास्त्रज्ञाने आपला सिद्धान्त आशयप्रधान कलाकृतींवरून विशेषतः वाङ्मयकृतींवरून मांडला आहे तर जॉन ड्युईचा सौंदर्य सिद्धान्तही संपूर्णपणे जीवनवादी असलेला दिसून येतो. कला व्यवहार हा जीवन व्यवहारापेक्षा अजिबात वेगळा असा प्रांत आहे हा समज चुकीचा आहे असे मत तो मांडतो. रिचर्ड्स व जॉन ड्युई प्रमाणेच शेलेही हा जीवनवादी सौंदर्यशास्त्रज्ञ होता. 'डिफेन्स ऑफ पोएट्री' या निबंधात त्याने यासंबंधी विवेचन केले आहे. तो म्हणतो, "काव्यामुळे कल्पना शक्तीचे पोषण होते आणि विकसित कल्पनाशक्तीमुळे नैतिकतेचे पोषण होते." (९) वाङ्मयात नैतिकता असणे अपरिहार्य आहे असे सार्त्रसारखे अस्तित्ववादी देखील मानतात. त्याने आपल्या 'व्हॉट इज लिटरेचर?' या पुस्तकात त्याने वाङ्मयाचे समाजातील स्थान कोणते? हे विषद करून सांगितले आहे. प्रसिद्ध पाश्चात्य ग्रंथकार मॅथ्यू अर्नोल्डने "साहित्य म्हणजे जीवनभाष्य असे म्हटले आहे." (१०)

* माक्सवादी भूमिका :

माक्सवादाने जीवनाच्या सर्व अंगाचा विस्तृतपणे विचार केला आहे. त्यांची विचारसरणी

मानव जातीच्या उत्क्रांतीवर केंद्रित झाली आहे. समाजाची इमारत आर्थिक संबंधाच्या किंवा उत्पादन संबंधाच्या पायावर उभी आहे व भांडवलशाहीनंतर समाजवाद व समाजवादानंतर साम्यवाद येणारच अशी मार्क्सवादी विचारसरणी आहे. “ कोणत्याही समाजाच्या एकूण जीवनाचा मूलाधार त्या समाजाची अर्थव्यवस्था असते. वाङ्मय आदी कलांचा मूलाधारही तोच आहे हे ओघानेच येते. एखाद्या कालखंडातील कलेची वैशिष्ट्ये कळायची असतील तर त्या कालखंडातील अर्थव्यवस्थेचे विश्लेषण करणे आवश्यक ठरते. विशिष्ट अर्थरचना असली की विशिष्ट प्रकारचे कलाप्रकारच उदयास येतात. उदाहरणार्थ कादंबरी या वाङ्मय प्रकाराचा जन्म भांडवलशाहीच्या उदयाशी निगडीत आहे. हा वाङ्मय प्रकार या आधी जन्मास येणे शक्य नव्हते. जी गोष्ट कलाप्रकारांच्या बाबतीत खरी आहे ती विशिष्ट कलाकृतीबद्दलही खरी आहे. कोणतीही कलाकृती विशिष्ट माणसाने निर्माण केलेली असते तो माणूस अपरिहार्यपणे कोणत्यातरी आर्थिक वर्गाचा सभासद असतो. त्या वर्गाच्या हितसंबंधात त्याचे वैयक्तिक हितसंबंध गुंतलेले असतात. साहजिकच त्या वर्गाच्या जीवननिष्ठा त्याच्याही जीवननिष्ठा बनतात आणि याच जीवननिष्ठांचे प्रतिबिंब त्याच्या कलाकृतीत पडते. तेव्हा कोणत्याही कला प्रकाराचे वा कलाकृतीचे रहस्य समजायचे असेल तर तिच्या मुळाशी असलेल्या अर्थव्यवस्थेकडे लक्ष द्यायला हवे हे स्पष्ट आहे.” (११)

* रा. भा. पाटणकरांचा नीतिविषयक दृष्टिकोण :

रा. भा. पाटणकर आपल्या सौंदर्यमीमांसा ग्रंथात वाङ्मयीन नीतीचा जो विचार मांडतात त्यात ते म्हणतात, “ वाङ्मयात नैतिकता अपरिहार्यपणे असते याचा अर्थ प्रत्येक वाङ्मयकृती कोणता तरी एखादा नैतिक प्रश्न सोडविते असा नाही. काही वाङ्मयकृती विशिष्ट नैतिक प्रश्न सोडवितात हे खरे (उदाहरणार्थ, इब्सेनचे ‘ डॉल्स हाऊस ’ हे नाटक) पण काही वाङ्मयकृती नैतिक प्रश्न सोडवित नाहीत, त्या आपल्यापुढे नैतिक प्रश्न केवळ मांडतात. त्यामुळे जीवनातील काही प्रश्नांची आपल्याला प्रथमच जाण येते. पण काही वेळा आपल्याला आपल्या नैतिक प्रश्नांची जाण असते आणि ते आपण सोडविले आहेत असेही वाटत असते. अशा ठिकाणी

वाङ्मयीन कलावंतांचे काम आपली जाण जास्त सखोल करणे हे असते. वस्तुस्थितीचे अंग आपल्याला दिसले नव्हते त्याचे प्रलयकारी दर्शन तो घडवितो, प्रश्नांकडे नव्या दृष्टीने पाहायला लावतो. आपण आपले नैतिक प्रश्न सोडविले आहेत असा जो आपला भोळा विश्वास असतो, त्याला लेखक धक्का देतो. वाङ्मय जीवनाचे दर्शन घडवते असे आपण म्हणतो. या जीवन दर्शनाला नैतिकतेचे अंग असते हेही आपण लक्षात ठेवले पाहिजे.”^(१२) पाटणकर पुढे म्हणतात, “ कलाकृती जीवनाला जितक्या जास्त गंभीरपणे सामोरी जाते तितकी तिच्यातली नैतिक बाजू महत्त्वाची होत जाते.”^(१३)

वरील सर्व तत्त्ववेत्यांच्या विवेचनावरून असे लक्षात येते की या सर्वांनी कलेकडे जीवनवादी भूमिकेतून पाहिले आहे व ‘ जीवनसाठी कला ’ हीच संकल्पना ते वापरताना दिसतात.

* श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांचा नीतिवादी दृष्टिकोण :

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर आपल्या तात्त्विक समीक्षेत ‘ कलेसाठी कला ’ हा पर्याय निवडतात तर उपयोजित समीक्षेत ते ‘ जीवनासाठी कला ’ या बाजूने विचार करतात. साहित्याचे प्रयोजन नीति.बोध, उपदेश, प्रचार, सामाजिक सुधारणा हे असावे. असे त्यांचे आग्रही म्हणणे असल्याचे पदोपदी दिसते.

जीवन कसे आहे यापेक्षा ते कसे असावे याविषयीच्या कल्पना अनेकदा मांडल्या आहेत. हरीभाऊ आपटेंची ‘ पण लक्षात कोण घेतो ! ’ ही कादंबरी तत्कालीन जीवनावर भाष्य करताना दिसते. त्या अनुषंगानेच श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर तिचे तार्किक विवेचन करतात.

* कोल्हटकरांच्या उपयोजित समीक्षेतील प्रयोजनविचार :

कोल्हटकर आपल्या उपयोजित समीक्षेचा प्रयोजनाच्या दृष्टीने विचार करताना ‘ विक्रम-शशिकला’, ‘ संगीत-शापसंभ्रम ’, डोंगरे लिखित ‘ चंद्रसेना’, ‘ संगीत प्रेमाभास ’, ‘ मुक्ता ’, ‘ माधवनिधन ’, ‘ रागिणी ’ दोन सामाजिक नाटके यातील ‘ तरुबाला ’ इत्यादी नाटकांचा परामर्श घेतला आहे.

एखाद्या संगीत नाटकाची परीक्षा करावयाची म्हंटली म्हणजे त्यांच्यातील संविधानक चातुर्य, प्रौढ भाषा, सुंदर विचार, पद्यांच्या चाली वगैरे अंगाचा विचार केला पाहिजे असे ते म्हणतात व नंतर या नाटकापासून लोकांना घेण्याजोगा उपदेश कोणता हे पाहिले पाहिजे असे म्हणतात.

‘ विक्रम-शशिकला ’ नाटकातून नीतिबोध होतो का याचा विचार ते प्रामुख्याने करतात. ‘ तोतयाचे बंड ’ या नाटकाचे प्रयोजन बारा वर्षे तोतयाला भाऊसाहेब समजणाऱ्या पार्वतीबाईची त्याच्या खोटेपणाबद्दल आणि नानांच्या खरेपणाबद्दल खात्री होणे हे आहे असे म्हणतात. ‘ संगीत प्रेमाभास ’ नाटकाचा उद्देश आधुनिक वैवाहिक सुधारणा हा आहे. त्याबद्दल त्यांनी विस्तृत टीकालेखन केले आहे. “ प्रस्तुत नाटकात पाश्चात्य सुधारणेबद्दल भय्यासाहेबांच्या मनात तिटकारा, अवज्ञा व आर्य संस्कृतीबद्दल आदर उत्पन्न करणे हेच कृष्णरायाचे, व ते भाव प्रेक्षकांच्या मनात उत्पन्न करणे हे नाटककार श्रीयुत ठोसरानेचे ध्येय आहे. ”^(१४) कोल्हटकर म्हणतात की, “ श्री. ठोसर हे बहुजनहिताचे मोठे पुरस्कर्ते आहेत व ते हित प्रत्यक्षतः न होता पर्यायाने म्हणजे बहुजनाचे अकल्याण टळून झाले तरी त्यात त्यांना समाधानच वाटेल यात संशय नाही. ”^(१५) ‘ रागिणी ’ या कादंबरीचे प्रयोजन ‘ तत्त्वचिंतन ’ हे आहे असे कोल्हटकर म्हणतात. तर ‘ पण लक्षात कोण घेतो ! ’ या कादंबरीचा उद्देश केशवपनासारख्या अनिष्ट चालीविषयी वाचकाचे मन प्रतिकूल बनविणे व समाज सुधारण्यास हातभार लावणे हा आहे. ते म्हणतात, “ मोठमोठ्या सभांनीही जे महत्कार्य सिद्धीस जाणार नाही ते प्रस्तुतसारख्या पुस्तकांनी सहज होणार आहे. ”^(१६)

‘ तुलसीरामायण ’ या ग्रंथाच्या प्रयोजनाबद्दल बोलताना ते म्हणतात, “ रामचंद्रासारख्या राष्ट्रीय चरित्रनायक, हिंदीसारखी राष्ट्रीय भाषा व तुलसीदासासारखा सर्वत्र अनिरुद्धपणे संचार करणारा कवी, असा प्रस्तुत ग्रंथात अपूर्व त्रिवेणीसंगम जुळून आला आहे. असे असता या उत्तमोत्तम ग्रंथाशी महाराष्ट्रीयानांचा आजपर्यंत परिचय नसावा, हे काही अंशी त्यांच्या हीनभाग्यतेचे चिन्ह व काही अंशी तिचा परिणाम आहे. उशीराने का होईना या ग्रंथाचा लाभ महाराष्ट्रीयानां होत

आहे. हे त्यांच्या भावी उत्कर्षाचे एक चिन्ह आहे.”^(१७) या ग्रंथातील सर्वच भाग श्रीपाद कृष्णांना मनोहर वाटतात, परंतु त्यातल्या त्यात “ रामनामाचे माहात्म्य, रामजन्म, शिवधनुष्यभंग, राम-जानकी विवाह, रामाचे परशुरामाशी युद्ध, राम वियोगाच्या विचाराने कौसल्येला झालेले दुःख, भरताचा शोक व त्याने रामाची चित्रकूट पर्वतावर घेतलेली भेट, रामाने केलेले वर्षर्तूचे वर्णन व राममूर्तीचे कवीने जागोजाग केलेले वर्णन हे भाग इतके उत्कृष्ट साधले आहेत की ते वाचतांना वाचकांच्या वृत्ती विषयांशी पूर्णपणे तद्रूप बनून शृंगार, वीर, करुण इत्यादी रसांनी त्यांचे हृदय उचंबळून जाते.”^(१८)

* नीतिप्रतिपादन :

स्वैरकाव्यामुळे सामाजिक जीवनात स्वैर वृत्ती बळावण्याचा धोका असल्याने काव्याने नीतीची सामाजिक बंधने पाळावयास हवी असे नीतिवाद्याचे म्हणणे आहे. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरही नीतीची कास धरतात. ते आपल्या उपयोजित समीक्षेचा विचार करताना साहित्यकृती एखादी नीती शिकवते का ? या प्रश्नाभोवतीने आपली मीमांसा करतात.

‘ विक्रम-शशिकला ’ या नाटकातील टीकेत ते म्हणतात, “ या नाटकातील काही प्रवेश तर नीति-देवतेच्या रक्तानेच लिहिले आहेत.”^(१९) प्रस्तुत नाटकातील नायक पहिली पत्नी असताना शशिकला या स्त्रीशी दुसरे लग्न करतो ही गोष्ट विघातक असल्याचे कोल्हटकर सांगतात. “ हे पुस्तक व्याघ्राप्रमाणे लोकांचा नाश करीत चालले आहे, म्हणूनच यावर शस्त्र चालविणे आम्हास जरूर वाटले ”^(२०) असे प्रतिपादन करतात. “ देवांचा साह्यकारी विक्रम याने अप्सरारूपी शशिकलेबरोबर एकांतात असता तिजवर बलात्कार करण्याचा घाट घालावा, व त्यास ‘ वास सदोदित येथ करावा सोडूनि स्वस्त्रीजना ’ असे होऊन जावे ही गोष्टही नीतिदेवतेस कमी अपमानकारक आहे असे नाही.”^(२१) प्रस्तुत नाटक हे चांगल्या उद्देशाचे पांघरूण घेऊन अश्लील ग्रंथ लिहिण्याचे उदाहरण आहे असे सांगून पुढे म्हणतात, “ राजरोस दुकान काढणाऱ्या विश्वयोषितांपेक्षा धर्माचा आश्रय धरून बसणाऱ्या मुरळ्यांनीच अनीतीचा प्रसार जास्त केला आहे यात संशय नाही.”^(२२) समाजात नीतितत्त्वाची आवश्यकता असणे हे किती महत्त्वाचे आहे

हे पटवून देण्यासाठी ते म्हणतात, “ आमच्या पूर्वीचे वीर भीम, अश्रुत्यामा यांच्यासारख्या धिप्पाड पुरुषांशी आमची तुलना केली असता आम्ही त्यापुढे लिलिपूटच्या लोकांसारखे दिसू. पण, हल्ली आम्ही इतके क्षीणवीर्य झालो आहोत तरी आमची खात्री आहे की, अनीती इतक्याच झपाट्याने वाढत चालल्यास थोड्याच दिवसांनी आम्ही पुढील पिढ्यांना ब्राब्डिंगनॅंगच्या लोकांसारखे वाटू.”^(२३) “ नीतीचे पाऊल इतक्या जोराने मागे पडत चालले आहे की, तीस खेचून पुन्हा परत पूर्वीच्या स्थळी आणून भरपाई करण्याकरिता पुष्कळ विद्वान व कळकळ बाळगणाऱ्या पुरुषांनी अनेक वर्ष प्रयत्न केले पाहिजेत. ”^(२४)

‘ संगीत शापसंभ्रमा ’ वर टीका करताना ते म्हणतात, “ नाटकाचा मुख्य उद्देश ज्ञान देणे हा नाही खरा, तरी पण काही नाटकातून एखादा उपदेश घेण्यासारखा असतो, किंवा एखादे सामाजिक, राजकीय, धर्मविषयक तत्त्व काढण्यासारखे असते, किंवा एखाद्या ऐतिहासिक पुरुषाचे अनुकरणीय चरित्र आढळते. परंतु प्रस्तुत नाटकात तसा काही प्रकार नाही. संविधानक ऐतिहासिक नाही किंवा त्याचे मंथन करून काही उपदेश निघण्यासारखा आहे असेही नाही. तेंव्हा या दृष्टीने या नाटकाचा विशेष उपयोग नाही.”^(२५)

‘ मुक्ता ’ कादंबरीचे परीक्षण करतानाही ते नीतीचा विचार करतात व ‘ अश्लीलत्व ’ हा या पुस्तकातील सर्वात मोठा दोष आहे असे सांगतात. “ शुक्राचार्यास सुध्दा रंगेल बनविण्याइतकी शृंगाराची जय्यत तयारी या ग्रंथात आहे.”^(२६) असे ते म्हणतात.

‘ दोन सामाजिक नाटके ’ या टीकालेखातील ‘ तरुबाला ’ या नाटकाविषयी ते “ एकंदरीत नाटकाचा हेतू स्त्री प्रेमाची अचलता आणि पुरुष प्रेमाचे चांचल्य दाखविणे हा होय.”^(२७) असे चांचल्य, ही भाववृत्ती जीवनवादी भूमिकेशी मिळती जुळती आहे.

‘ माधननिधन ’ या नाटकावरील परीक्षणातही ते अश्लीलता हा दोष असल्याचे सांगून स्पष्ट न करण्याजोगी स्थळे या नाटकात स्पष्ट केली आहेत असे म्हणतात. याबरोबरच दुर्बोधता हा ही दोष यात आढळून आल्याचे सांगतात.

‘ तोतयाचे बंड ’ या नाटकाचे प्रयोजन बारा वर्षे तोतयाला भाऊसाहेब समजणाऱ्या पार्वतीबाईंची त्याच्या खोटेपणाबद्दल आणि नानांच्या खरेपणाबद्दल खात्री होणे हे आहे.

‘ रागिणी ’ या कादंबरीचे परीक्षण त्यांनी आपल्या ‘ रागिणी व तिची भावंडे ’ या लेखाद्वारे केले आहे. पुनर्विवाहास मान्यता देणारे कोल्हटकर रागिणीने आनंदरावांशी पुनर्विवाह करण्याचा जो विचार केला आहे तो उदात्त व धीरोदत्त नायिकेने स्वीकारण्यासारखा मार्ग आहे असे आम्हांस मुळीच वाटत नाही असे म्हणतात. “ पुनर्विवाह (व तोही आनंदरावासारख्या बंधुतुल्य पुरुषाशी) लावण्याच्या कल्पनेचा रागिणीच्या ठिकाणी केलेला आरोप आम्हांस अत्यंत असह्य वाटतो ”^(२८) असे म्हणतात. “ भय्यासाहेबांची नीतिमत्ता पहिल्या खंडात बऱ्याच उच्च प्रतीची असावीशी वाटते. पण पुढे त्यांचा स्वभाव चंचल, खोटा व निष्ठूर दिसून येऊन त्या संबंधाने मन विटून जाते. रागिणी संबंधाने फार अल्प प्रमाणावर का होईना असाच प्रकार झाला आहे.”^(२९) असे सांगून पुढे म्हणतात, “ रागिणी या कादंबरीतील नायिकेचे चित्र इतके सुंदर झाले आहे की मराठी ललित वाङ्मयातील नायिकात तिला अग्रस्थान द्यावे लागेल.”^(३०) ‘ रागिणी ’ हे पात्र कोल्हटकरांना विशेष आवडल्याचे दिसून येते. रागिणीची संगती गंगेसारखी, साधु संगतीसारखी, कवि संगतीसारखी मला पावन वाटते असे उद्गार कोल्हटकर काढतात.

प्रस्तुत कादंबरी “ कलादृष्ट्या ठिसूळ स्वरूपाची अशी तरी तत्त्वचर्चेच्या संदर्भात कोल्हटकरांना ती श्रेष्ठ दर्जाची वाटते.”^(३१) कोल्हटकरांनी वा. म. जोशी यांना तात्त्विक कादंबरीचे जनक म्हटले आहे.

कोल्हटकर द्वितीय महाराष्ट्र- कविसंमेलनातील भाषणात “ एखादे काव्य आनंदजनक असूनही नीतिपर असले, तर त्याची योग्यता दुहेरी दृष्टीने असल्यामुळे एकंदर योग्यतेचे प्रमाण अधिक होईल, यात शंका नाही. सुरसता व नीतिपरता यात विरोध असल्याचे कारणही नसते. इतकेच नाही तर काव्यातील प्रधान व्यक्ती नीतिमान असल्यास, आपणास तिच्याविषयी विशेष सहानुभूती वाटावयास लागून तिच्याशी व तिच्या परिस्थितीशी अधिक सौक्याने तादात्म्य करून घेता येते व यामुळे काव्याच्या परिणामकारित्वात भरच पडते.”^(३२) असे म्हणतात.

त्यांच्या बहुतेक परीक्षण लेखातून नीतिवादी विचारसरणीचा प्रत्यय येतो.

सारांश, साहित्यकृतीकडून कोल्हटकर ज्या अपेक्षा व्यक्त करतात त्याचा विचार करता साहित्याचे ज्ञान द्यावे, नीती शिकवावी, अश्लीलाचा लेखकाने अधिक्षेप करावा, वाचकांना साहित्यकृतीतून एखादा उपदेश घेण्यासारखा आहे असे वाटावे. अशा तऱ्हेने साहित्यकृतीला आशय असावा असे त्यातून स्पष्ट होते. तात्त्विक भूमिकेतील कलावादी कोल्हटकर येथे असे जीवनवादी बनताना दिसतात.

* तत्त्वप्रतिपादन :

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर 'रागिणी' या कादंबरीविषयी तत्त्व प्रतिपादनाचा उद्देश असल्याचे नमूद करतात. प्रस्तुत कादंबरीचे कर्ते वामन मल्हार जोशी हे कथालेखक म्हणून जसे परिचित आहेत तसेच टीकाकार व निबंधलेखक म्हणून विख्यात आहेत. त्याविषयी कोल्हटकर म्हणतात, "त्यांच्या सर्व लेखातून त्यांची तत्त्वशोधनाची व वादविवादाची दांडगी हौस दृष्टीस पडते. त्यामधून तत्त्वज्ञानविषयक व नीतिविषयक ग्रंथांचे मार्मिक परिशीलन झाल्यासारखे दिसते." ल. म. जोशींच्या तात्त्विक चर्चांवरून आपण मिळवलेल्या ज्ञानाचा लाभ बहुजन समाजासही मिळावा अशी त्यांची इच्छा असल्याचे दिसून येते.

'रागिणी' बद्दल बोलताना कोल्हटकर म्हणतात, "रागिणी ही कादंबरी तर तात्त्विक चर्चांचा एक संग्रहच आहे."^(३४) व्यवहार व तत्त्वज्ञान, अंतर्दामीची खळबळ व शांत विचार यांचा फारच क्वचित दिसून येणारा संगम पाहून तात्त्विक कादंबरीचा वाचकास तिच्या चमत्कृतिजनकत्वात भर पडलेली वाटते."^(३५) असे कोल्हटकरांचे मत आहे. "सामान्य कादंबरीच्या साहित्यात तात्त्विक चर्चेचीही भर पडल्यामुळे तिच्या चमत्कृतिजनक भाषारूप देहाची किंवा मनोरंजनात्मक आत्म्याची हानी होणार नाही. उलट त्याचे पोषणच होईल याबद्दल मात्र तात्त्विक कादंबरीच्या कत्यनि काळजी घेतली पाहिजे, नाही तर ती मनोरंजक नसल्यामुळे काव्य या नावासही पात्र होणार नाही व तिच्यात एखाद्या शास्त्राचे किंवा त्याच्या अंगाचे पद्धतशीर विवेचन नसल्यामुळे शास्त्रग्रंथ म्हणूनही शोभणार नाही"^(३६) असे म्हणतात. तत्त्वविवेचनासाठी

कशाप्रकारची भाषा वापरावी यासंबंधी बोलताना ते म्हणतात, “ तत्त्वविवेचनाचे कामी जी भाषा योजावयाची ती रूक्ष किंवा ठराविक साच्याची नसून रसात्मक व चमत्कृतिमय असली पाहिजे व तिची ठेवण कादंबरीतील इतर भागांच्या भाषेच्या धर्तीकडून विलग दिसता कामा नये. गोष्ट ऐन रंगास आली असता, लांबलचक तात्त्विक चर्चा घातल्यास वाचकांचा विरस होतो. रसाचा उत्तरोत्तर उत्कर्ष होत असता किंवा वाचकास पुढील भागाविषयी अत्यंत जिज्ञासा उत्पन्न झाली असता, मध्येच असे विघ्न उपस्थित होणे दुधात मिठाचा खडा पडल्यासारखेच असते. सबब हा प्रकार कादंबरीमध्ये अवश्य टाळला पाहिजे.”^(३७) “ तात्त्विक कादंबरीच्या कत्यनि आणखीही एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे ती ही की, अशा कादंबरीत जे सिद्धान्त किंवा विवेचन गोवावयाचे त्याचा कथाभागाशी किंवा त्यातील प्रमुख व्यक्तींच्या स्वभावांशी किंवा वृत्तीशी विशदीकरणाच्या नात्याचा किंवा कार्यकारणभावाचा संबंध असला पाहिजे.”^(३८)

‘ रागिणी ’ कादंबरीत आलेल्या तात्त्विक चर्चा कोल्हटकरांना कोरड्या नसून त्यास मनुष्य स्वभावांचा व भावनांचा ओलावा मिळाल्यामुळे मनोरम वाटतात. रागिणीसारख्या आदर्शरूप स्त्रीच्या चरित्रावर कलंक ठेवण्याचे कारण निसर्गाचे अनुकरण हेच असेल तर तिची इतर प्रसंगीही शृंगारिक विषयाकडे स्वाभाविक प्रवृत्ती दिसावयास पाहिजे होती. पण तसे कोठेही आढळत नाही असे कोल्हटकर म्हणतात.

* सामाजिक बांधिलकी :

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर जसा साहित्यकृतीचे प्रयोजन नीतिबोध असावे असा आग्रह धरतात. त्याचप्रमाणे त्यातून सामाजिक सुधारणांना कितपत वाव आहे याकडेही लक्ष देतात. त्यांनी सामाजिक सुधारणेच्या दृष्टिकोणातून ‘ पण लक्षात कोण घेतो ! ’ ही कादंबरी तसेच ‘ दोन सामाजिक नाटके ’ व ‘ संगीत प्रेमाभास ’ या नाटकांतर्गत सामाजिक सुधारणेविषयी विचार केला आहे. तो आता थोडक्यात पाहू.

‘ पण लक्षात कोण घेतो ! ’ या कादंबरीची थोरवी सामाजिक प्रश्न हाताळण्यात आहे असे ते म्हणतात. प्रस्तुत कादंबरीकडे श्रीपाद कृष्ण सामाजिक दृष्टिकोणातून पाहतात. हे त्यांच्या

टीकालेखातील सुस्त्रातीच्याच वाक्यावरून लगेच लक्षात येते. श्रीपाद कृष्ण प्रस्तुत कादंबरीविषयी व त्याच्या कर्त्याविषयी आदराची भावना व्यक्त करताना दिसतात. ते म्हणतात, “ स्त्रियांच्या अवनतीबद्दल एकंदर पुरुष जातीचे औदासीन्य पाहून त्याच्या तोंडातून जसे ‘ पण लक्षात कोण घेतो !’ हे उद्गार निघाले तसे आमच्या औदासीन्यासंबंधानेही निघाले असतील. म्हणून प्रथम पुस्तककर्त्याची क्षमा मागून नंतर पुस्तकाचे अभिनंदन करावयाच्या आनंदकारक कर्तव्यास लागतो.”^(३९) प्रस्तुत ग्रंथात , “ आपल्या वार्डेट चालीस विशेषतः केशवपनास वाचकांची मने प्रतिकूल करावयाची हा तो ग्रंथकर्त्याचा मूळ हेतू. तो सुद्धा बऱ्याच अंशी सिद्धीस गेला आहे.” असे म्हणतात.

सामाजिक सुधारणा होणे हे तत्कालीन परिस्थितीत किती महत्त्वाचे होते याविषयी त्यांनी बराच खल केलेला आहे. ज्या चालीच्या वार्डेटपणाबद्दल वाचकांवर ग्रह उठविण्याचा ग्रंथकर्त्याने प्रयत्न केला आहे. त्यास विरोध करणारेही लोक तत्कालीन समाजात होते. त्यांच्या मते, “ सुधारक लोक म्हणजे सर्व चार्वाकाचे अवतार, ते ज्या सुधारणा अंमलात आणीत आहेत, त्या मुद्दाम धर्म बुडविण्याकरिता, व ज्या कोणास धर्माची खरी सेवा करावयाची असेल त्याने प्रथम या सुधारकांवर हत्यार चालविले पाहिजे, स्त्री स्वातंत्र्याचे निर्मूलन केले पाहिजे, स्त्रियांना पुनः अज्ञानरूप कोंडवाड्यात हाकून आणले पाहिजे, केशवपनाची चाल पूर्ववत झपाट्याने चालविली पाहिजे. कमीत कमी इतक्या गोष्टी सिद्धीस गेल्या, म्हणजे आमचा सनातन धर्म पूर्वीप्रमाणेच प्रज्वलित केल्याचे श्रेय पदरी येईल.”^(४०) अशा विचारांवर प्रतिहल्ला चढविताना ते म्हणतात, “ सुदैवाने आमचा धर्म अजून इतक्या निकृष्ट अवस्थेस पोहोचला नाही की, त्याने कल्पिलेला देव अघोर राक्षसांपेक्षाही राक्षसी व अन्यायाचा केवळ पुतळा असावा. आमचा खरा धर्म म्हटला म्हणजे भगवद्गीतेला व उपनिषदांमधला. ज्या धर्माचा पाया इतक्या भक्कम तत्त्वज्ञानावर रचलेला आहे की, त्यापुढे प्लेटो, स्पायनोझा इत्यादिकांचे उदात्त तत्त्वज्ञानही फिके पडते. समदृष्टी व भूतदया ही ज्या धर्माचा आत्मा होत अशा आमच्या धर्माच्या जोरावर वरील बाष्कळ आक्षेप आणल्याने त्यांचा केवळ उपमद्र केल्यासारखा होत आहे. ज्या उपनिषदांमधील प्रधान व्यक्तीत

गार्गी, मैत्रेयी इत्यादी विदुषी गणल्या जातात त्याच उपनिषदाचे प्रमाण स्त्री शिक्षणाविरुद्ध देणे किती समंजस आहे बरे ? आम्हांस तर खास वाटते की प्लूटार्कच्या म्हणण्याप्रमाणे नास्तिक लोकांपेक्षा अशा प्रकारचे आस्तिक लोकच दोषास जास्त पात्र आहेत. कारण नास्तिक लोक देव नाही असे मानून स्वस्थ बसतात. परंतु वरील प्रकारचे लोक देव आहे असे मानून त्यावर दुराचरणाचा व विकारवशत्वाचा आरोप करतात. जरी सर्व सुधारक नास्तिक आहेत अशी वेडगळ कल्पना केली तरी वरील धर्मनिष्ठ म्हणविणाऱ्या लोकांपेक्षा जास्त आदरणीय आहे.”(४१)

प्रस्तुत टीकाविषयक पुस्तके लिहून आपणास लोकमताचा ओघ सुधारणेस अनुकूल करून घेता येईल असा कोल्हटकरांना विश्वास वाटतो.

‘ दोन सामाजिक नाटके ’ या शीर्षकावरूनच ही नाटके सामाजिक विषयाशी संबंधित आहेत हे कळून येते. यामध्ये ‘ संगीत रूढिविनाशन ’ व ‘ तरुबाला ’ या नाटकांचा समावेश आहे.

‘ संगीत रूढिविनाशन ’ या नाटकाबद्दल बोलताना सामाजिक दृष्टीने नाटक लिहिण्याबद्दल त्यांभी नाटककर्त्यांचे अभिनंदन केले आहे. नाटककर्त्यांचे लक्ष्य विशेष करून समाजातील दुष्ट रूढींकडे आहे असे ते म्हणतात. या नाटकात बालविवाह, जरठोद्वार, विधवाविवाह, केशवपन इत्यादी सामाजिक विषय आले आहेत. ‘ तरुबाला ’ या नाटकाविषयी ते म्हणतात, “ स्त्रियांची जात पुरुषांपेक्षा इमानी हेही खरे आहे. तरी पण सर्वच पुरुष बेईमानी आणि सर्वच स्त्रिया एकनिष्ठ असा जर नाटककर्त्यांचा भाव असेल तर तो निखालस चुकीचा आहे. पतिसौख्य अनुभविलेल्या विधवांच्या पुनर्विवाहाचा दर्जा प्रथम विवाहापेक्षा कमी, हे आम्हांस कबूल आहे. पण विधवांप्रमाणे विधुरांसही हाय न्याय लागू आहे.”

‘ संगीत प्रेमाभास ’ नाटकाच्या सुरवातीसच कोल्हटकरांनी सदर नाटकाचा हेतू आधुनिक वैवाहिक सुधारणेकडे असल्याच सांगितले आहे. प्रस्तुत ग्रंथास श्री. पेंडसे एम. ए. एल.एल.बी. एम. अँडव्होकेट यांची प्रस्तावना लाभली आहे. सदर प्रस्तावना मौलिक स्वरूपाची अशी झाली असल्याचे दिसून येते. यात पेंडसे यांनी आपणाला सामाजिक व धार्मिक सुधारणेची अत्यंत

जरूर आहे अशी कबुली देऊन, त्या सुधारणेची वाढ मात्र स्वाभाविक झाली पाहिजे असे सांगितले आहे. यावर प्रत्युत्तरादाखल कोल्हटकर म्हणतात, “ स्वाभाविक वाढ झाल्यास कोणाला नको आहे ? पण, समाजाची सर्व अंगे कृत्रिम धर्माच्या बंधनांनी घट्ट बांधून टाकली असता, त्याची स्वाभाविक वाढ व्हावी कशी, अशा बंधनात स्वाभाविक वाढ शक्य आहे की काय याचा प्रयोग करण्यात आम्ही कमीतकमी दोन हजार वर्षे खर्च केली. पण अनुकूल अनुभव न आल्यामुळे आता कृत्रिम वाढीच्या मागेच लागण्यावाचून गत्यंतर नाही. एका अर्थी ही वाढ स्वाभाविकही म्हणता येईल. राजाच्या व वरिष्ठ वर्गाच्या जुलमाला कंटाळलेल्या फ्रेंच लोकांनी अठराव्या शतकात जी राज्यक्रांती केली, ती तत्कालीन स्थितीचा स्वाभाविक परिणामच होती. पृथ्वीच्या पोटातील द्रव्यांचा क्षोभ होऊन कोंडमारा झाला म्हणजे त्यांनी स्वतःची सुटका करून घेण्याकरीता पृथ्वीला पाठीवर उलथापालथ करणे, हेच स्वाभाविक आहे. एखाद्या माणसाचा तहानेने जीव कासावीस झाला असता तो आपली तहान जवळच्या सरोवरातल्या पाण्याने शांत करील. ती शांत करताना हे सरोवर मनुष्यनिर्मित आहे की, धरणीकंपाने निर्माण झाले आहे, याचा विचार तो करणार नाही.”^(४२) श्री. पेंडसे यांच्या मते सुधारणेला बरीच अनुकूल आहेत असे कोल्हटकरांना वाटते. त्यामानाने प्रत्यक्ष ग्रंथकर्ते ठोसर यांची प्रस्तावना एककल्ली झाली असल्याचे म्हटले आहे. याबाबत कोल्हटकर म्हणतात, “ इंग्रजी अंमल सुरू होण्यापूर्वी आपल्या समाजाला मनुस्मृतीतली सारी बंधने असून तो सुधारलेला होता व त्याची प्रकृती निकोप होती तर त्याच्या बाह्य शत्रूकडून इतक्या सुलभ रीतीने पाडाव कसा झाला ?”^(४३) याचे उत्तर श्री. ठोसर देतील काय ? असा सवाल कोल्हटकर विचारतात.

वरील सर्व विवेचनावरून कोल्हटकरांना सामाजिक सुधारणांविषयी कळकळ असल्याचे दिसून येते. तसेच सामाजिक सुधारणा ही आपली नैतिक जबाबदारी असल्याचेही ते दाखवून देतात. सामाजिक सुधारणांविषयीचे त्यांनी केलेले विवेचन अत्यंत सखोल व विचारपूर्वक केल्याचे दिसून येते.

गो. म. कुलकर्णी यांच्या मते कोल्हटकरांच्या समीक्षेत “ कलावादी समीक्षा दृष्टीवर भर असल्यासारखे वाटते, ते योग्यच आहे. पण या बरोबरच त्यांची समीक्षा साहित्याच्या सामाजिक अंगाकडेही लक्ष पुरविणारी आहे याचा विसर पडू देता कामा नये. ”(४४)

* उद्बोधन किंवा ज्ञान देणे :

मनुष्यप्राण्याला सांस्कृतिकदृष्ट्या संपन्न बनविणे हा उद्बोधनाचा हेतू आहे असे उद्बोधन साहित्यासारख्या माध्यमातून सहज साधण्याजोगे आहे. मम्मटाने सांगितलेल्या कांतासमित उपदेशाप्रमाणे याचे स्वरूप आहे.

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर आपल्या तात्त्विक समीक्षेत कलावादी भूमिका घेताना नीतिबोधाचा हेतू वेठीस धरू नये असे जरी म्हणतात तरी उपयोजित समीक्षा करताना ते जीवनवादी दृष्टिकोणातूनच साहित्याकडे पाहतात व एखाद्या साहित्यकृतीतून काही उपदेश घेण्यासारखा आहे का ? याची चिकित्सा करतात. ज्ञान देणे हा कलेचा खरा उद्देश नाही असे आपल्या कलावादी भूमिकेत म्हणतात. पण त्यांचा हा उद्देश उपयोजित समीक्षा करताना ढासळताना दिसतो. मनोरंजनाबरोबरच त्यातून ज्ञानप्राप्ती होते का ? याचाही ते विचार करतात. ‘ विदर्भवीणा ’ या ग्रंथाला प्रस्तावना देताना ते बोधाचाच विचार करताना दिसतात. ‘ पण लक्षात कोण घेतो ! ’ यासारख्या कादंबरीतून सामाजिक उद्बोधन चांगल्या रीतीने होऊ शकेल अशी त्यांची धारणा आहे. यासाठीच ते सामाजिक विषयावरील व ज्यातून समाजाचे हित जोपासले जाईल अशा पुस्तकांची तारीफ करतात.

* जीवनदर्शनाचा हेतू :

साहित्यातून जीवनदर्शन झाले पाहिजे असे जीवनवादी तत्त्वज्ञ मानतात. साहित्य हे समाजातूनच जन्माला येत असल्याने त्याने समाजाला बोध देण्याचे कार्य केले पाहिजे. तसे जर त्याने केले नाही तर कलेचा उपयोग होणार नाही. ती निरुपयोगी ठरेल. साहित्य ही कला आहे व ती मानवनिर्मित कला आहे. त्यामुळे ती लौकिक कला आहे. जीवनाला काही न देऊ शकणारी कला ही कुचकामी कला आहे असे जीवनवाद्यांचे म्हणणे आहे.

जीवनवाद्यांच्या या विचारप्रणलीला धरूनच कोल्हटकर आपली उपयोजित समीक्षा मांडतात व आपला जीवनवादी दृष्टिकोण स्पष्ट करतात. त्यांची उपयोजित समीक्षा कार्यकारणभावावर लक्ष केंद्रित करते. तात्त्विक समीक्षा करताना ते कार्यकारणभावाला महत्त्व देत नसले तरी उपयोजित समीक्षेत मात्र कार्यकारणभावाचा आग्रह धरतात. एखाद्या साहित्यकृतीतून कार्यकारणभाव जर दिसत नसेल तर ते त्याची उपेक्षा करतात. साहित्यकृतीने एखादे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान वाचकासमोर मांडावे अशी अपेक्षा करतात. अशक्य कोटीतील काही अपूर्व गोष्टी जेव्हा जेव्हा त्यांना साहित्यकृतीतून पहावयास मिळतात तेव्हा तेव्हा ते आपले शस्त्र त्यावर चालवतात.

* प्रचार :

सर्वच जीवनवादी समीक्षक साहित्याकडून प्रचार व्हावा अशी अपेक्षा करतात. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर ही आपल्या उपयोजित समीक्षेत सामाजिक सुधारणा व्हावी या हेतूने साहित्याने प्रचार करावा असे मत मांडतात. साहित्यातून काही विशिष्ट विषयांचा प्रसार करणे शक्य आहे व गरजेचेही आहे असे श्रीपाद कृष्णांना वाटते. 'प्रचार' हे तत्कालीन समाजातील अनिष्ट रूढींवर रामबाण औषध असल्याचे ते म्हणतात. म्हणून साहित्याने प्रचार करावा असे आग्रही मत ते आपल्या लेखातून मांडतात. 'पण लक्षात कोण घेतो !' यासारख्या कादंबऱ्या समाजजीवनातील अंतरंगावर प्रकाश टाकून समाजात परिवर्तन घडवून आणण्याची महत्त्वाची नैतिक जबाबदारी पार पाडीत आहेत असे त्यांना वाटते. साहित्यातून नीतीचा, सामाजिक मूल्यांचा, स्त्री-शिक्षणाचा, त्यांच्यावरील अन्यायाचा, सुधारकी विचारांचा प्रचार व्हावयास पाहिजे याकडे ते लक्ष पुरवतात.

* समारोप :

प्रस्तुत प्रकरणात आपण श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर उपयोजित समीक्षेतील प्रयोजन विचाराचा आढावा घेतला आहे. साहित्यकृतीचा हेतू ब्रह्मास्वादसहोदर अशा आनंदाच्या प्राप्तीचा असतो असा अभिनवगुप्त, मम्मट यांचे म्हणणे आहे. मम्मटाच्या मते कविसृष्टी अनन्यपरतंत्र

असते. भरताने नाट्यप्रयोगाने लोकांची करमणूक होऊन दैनंदिन जीवनातील श्रमाचा विरंगुळा व बुद्धीला चालना मिळून काही बोध व्हावा असे दोन उद्देश्य सांगितले आहेत. विश्वनाथाने धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष या पुरुषार्थांचा उल्लेख साहित्य प्रयोजनाच्या मागे असल्याचे सांगितले आहे.

प्लेटोने त्याच्या नीतिवादी सिद्धान्तात कलेच्या बाबतीत नैतिक निकष लावले आहे. अॅरिस्टॉटल कलामूल्य व नीतिमूल्य ही वेगळी असली तरी कला नीतीला पोषक असते असे म्हणतो. त्याबरोबरच प्रस्तुत प्रकरणात टॉलस्टॉय व इतर पाश्चात्य विचारवंतांची मते तसेच मार्क्सवादी विचारसरणी रा. भा. पाटणकरांचा नीतिविषयक दृष्टिकोण पाहिला.

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर ही आपल्या उपयोजित समीक्षेत नीतिवादी दृष्टिकोण स्वीकारतात. आपल्या उपयोजित समीक्षेत ते प्रयोजन विचारात नीतिप्रतिपादन, तत्त्वप्रतिपादन, सामाजिक बांधिलकी या गोष्टींना महत्त्व देतात. ' रागिणी ' ही वा. म. जोशी यांची कादंबरी त्यांना तात्त्विक स्वरूपाची वाटते. ' संगीत प्रेमाभास ' या नाटकविषयी ते म्हणतात की प्रस्तुत नाटकाचा हेतू आधुनिक वैवाहिक सुधारणा हा आहे. ' संगीत रूढिविनाशन ' या नाटकातही ' पण लक्षात कोण घेतो ! ' या कादंबरीप्रमाणे बालविवाह, जरठोद्वाह, केशवपन इत्यादी सामाजिक विषय आले आहेत हे ते नमूद करतात. एखाद्या साहित्यकृतीतून काही उपदेश घेण्यासारखा आहे का ? याची ते चिकित्सा करतात. मनोरंजनाबरोबरच ज्ञानप्राप्ती व्हावी या उद्देशाचे ते समर्थन करतात. तसेच साहित्यातून जीवनदर्शन होते का ? तसेच साहित्यातून काही चांगल्या गोष्टींचा प्रचार होण्यास मदत होते का ? याचाही ते सखोल अभ्यास करतात.

सारांश, श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर त्यांच्या उपयोजित समीक्षेतील साहित्याच्या प्रयोजन विचारातही नीतिबोधाच्या अंगांना महत्त्व मिळालेले दिसते. त्यात त्यांचा नीतिवादी दृष्टिकोण सर्वत्र दिसून येतो. तत्त्वप्रतिपादन, सामाजिक बांधिलकीची साहित्यिकांकडून अपेक्षा व त्याची गरज तसेच उद्बोधन जीवनदर्शनाचा त्यांचा हेतू व तत्कालीन परिस्थितीत प्रचार या हेतूचाही ते उपयोजित समीक्षेत उल्लेख करतात असे दिसून येते.

संदर्भ

लेखकाचे नाव	पुस्तकाचे नाव
१) <u>(संपा.) वि. स. खांडेकर</u> ग. त्र्य. <u>माडखोलकर</u> ग. दे. <u>खानोलकर</u>	‘ <u>कोल्हटकरांचा लेखसंग्रह</u> ’ प्रकाशन, गं. दे. खानोलकर गिरगांव मुंबई नं. ४, १९३२ पृष्ठ क्र. २१
२) <u>रा. भा. पाटणकर</u>	‘ <u>सौंदर्यमीमांसा</u> ’ मौज प्रकाशन, चवथी आवृत्ती २००६ पृष्ठ क्र. २९०
३) तत्रैव	पृष्ठ क्र. २९०
४) तत्रैव	पृष्ठ क्र. २९२
५) तत्रैव	पृष्ठ क्र. २९६
६) तत्रैव	पृष्ठ क्र. २९८
७) तत्रैव	पृष्ठ क्र. २८६
८) तत्रैव	पृष्ठ क्र. २८९
९) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ३१६, ३१७
१०) <u>भालचंद्र खांडेकर</u> <u>डॉ. लीला गोविलकर</u>	‘ <u>अभिनव साहित्यप्रकाश</u> ’ अनमोल प्रकाशन, पुणे - २ आवृत्ती पहिली, ऑगस्ट १९७८ पृष्ठ क्र. ४२
११) <u>रा. भा. पाटणकर</u>	‘ <u>सौंदर्यमीमांसा</u> ’ पूर्वोक्त, पृष्ठ क्र. १६७, १६८

१२) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ३२४
१३) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ३२४
१४) <u>(संपा.) वि. स. खांडेकर</u>	<u>' कोल्हटकरांचा लेखसंग्रह '</u>
<u>ग. त्र्य. माडखोलकर</u>	पूर्वोक्त
<u>ग. दे. खानोलकर</u>	पृष्ठ क्र. ५३४
१५) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ५४६
१६) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ३७, ३८
१७) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ४२४
१८) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ४२५, ४२६
१९) तत्रैव	पृष्ठ क्र. २१
२०) तत्रैव	पृष्ठ क्र. २१
२१) तत्रैव	पृष्ठ क्र. २१, २२
२२) तत्रैव	पृष्ठ क्र. २३
२३) तत्रैव	पृष्ठ क्र. २३
२४) तत्रैव	पृष्ठ क्र. २४
२५) तत्रैव	पृष्ठ क्र. २८
२६) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ७७
२७) तत्रैव	पृष्ठ क्र. १६६
२८) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ५८१
२९) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ५७८
३०) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ५८१

- ३१) वि. दा. वासमकर ' मराठीतील कलावादी समीक्षा '
पीएच.डी. पदवीसाठी शिवाजी विद्यापीठात
सादर केलेला प्रबंध १९९८
पृष्ठ क्र. २०२
- ३२) संपा. वि. स. खांडेकर ' कोल्हटकरांचा लेखसंग्रह '
ग. त्र्य. माडखोलकर पूर्वोक्त
ग. दे. खानोलकर पृष्ठ क्र. ७७२
- ३३) तत्रैव पृष्ठ क्र. ५४७
- ३४) तत्रैव पृष्ठ क्र. ५४७
- ३५) तत्रैव पृष्ठ क्र. ५५०
- ३६) तत्रैव पृष्ठ क्र. ५५०
- ३७) तत्रैव पृष्ठ क्र. ५५०
- ३८) तत्रैव पृष्ठ क्र. ५५१
- ३९) तत्रैव पृष्ठ क्र. ३७
- ४०) तत्रैव पृष्ठ क्र. ३८
- ४१) तत्रैव पृष्ठ क्र. ३९
- ४२) तत्रैव पृष्ठ क्र. ४७०, ४७१
- ४३) तत्रैव पृष्ठ क्र. ४७८
- ४४) गो. म. कुलकर्णी ' मराठी समीक्षेची वाटचाल '
स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे
प्रथम आवृत्ती १९९८
पृष्ठ क्र. २७